

Г.С. ОНУФРІЄНКО

Запоріжжя (Україна)

РІЗНОМОВНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ КОРЕЛЯТИ В ОНОМАСІОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті досліджено в ономасіологічному плані кореляти в правничій і технічній термінологіях близькоспоріднених мов, зокрема проаналізовано в українській і російській мовах терміни-відповідники за структурною формою, джерелом та способом номінації.

К л ю ч о в і с л о в а: термін, ономасіологічний аспект, терміни-кореляти, термінологічна номінація.

Українське термінознавство плідно й активно розвивається останніми десятиліттями. Об'єктом наукової уваги мовознавці обирають різні рівні системної організації мови спеціального призначення. Матеріали та результати дослідження української наукової термінології, яка являє собою відкриту й ієрархізовану множину мовних знаків спеціальних понять, представлено в публікаціях різних жанрів: від тез доповідей на наукових конференціях і статей у фахових (зокрема, «Мовознавство», «Проблеми української термінології», «Українська термінологія і сучасність») та інших виданнях до дисертацій (наприклад, О.Боровська, О.Винник, Л.Гапонова, Н.Гимер, С.Дорошенко, О.Жирик, Л.Кім, О.Колган, О.Крimeць, О.Кучеренко, С.Локайчук, Г.Сергєєва, Ю.Теглівець, Н.Цісар), підручників (автори – Т.Панько, І.Кочан, А.Крижанівська, Г.Наконечна, Г.Мацюк та ін.), навчальних посібників (серед авторів – В.Дубічинський, Т.Кияк, А.Коваль, Г.Онуфрієнко та ін.), монографій (професорів І.Кочан, Т.Пристайко, Л.Симоненко та ін.), термінологічних словників (наприклад, «Українсько-російський словник наукової термінології» за заг. ред. Л.О.Симоненко, «Російсько-український зовнішньоторговельний і зовнішньоекономічний словник»).

Зазнаючи постійних змін, наукова термінологія демонструє «безперервний кругообіг набутих і втрачених термінів» [10, с.59], що віддзеркалюють у т.ч. словники лексичних новотворів [6]. З плином часу студіювання термінологічного масиву мови спеціального призначення окреслює нові завдання та набуває нового бачення, нових пріоритетів і нових перспектив. Міжнародні контакти в умовах науково-технічного прогресу актуалізують теоретично важливі і практично значущі дослідження, котрі в різних аспектах вивчають термінологічні кореляти споріднених і неспоріднених мов.

Сучасний високотехнологічний світ імпульсує пошуки якнайоптимальніших способів трансляції великих обсягів інформації. Це скеровує фахівців обирати оптимальні способи термінологічної номінації та виявляти якнайточніші їх відповідники у різних мовах, аби задовольняти потреби логічного мислення, враховувати галузеву специфіку наукової комунікації, сприяти гармонізації термінології у міжнародному масштабі та в контексті пріоритетів Болонського процесу, впроваджуваного у сфері української вищої освіти.

Оскільки «термінологія не повстає відразу, а звичайно витворюється самим життям упродовж віків духовного життя, потребує традицій для свого усталення» [5], унаслідок чого термін виходить на стандарт з урахуванням як активності використання в певній фаховій сфері, так і зручності термінологічної моделі, вмотивованої актуальності та перспективності набуває зіставне дослідження термінології близькоспоріднених мов у джерелах її фіксації, зокрема на різних, але взаємопов'язаних рівнях її нормалізації.

Зіставний аналіз у близькоспоріднених мовах термінологічних відповідників однієї галузі знань за моделлю «зміст → форма» дозволяє з'ясувати через виявлення розбіжностей на фоні схожості типи міжмовних відповідників з урахуванням різних параметрів, за якими і визначаються контрастні ознаки порівнюваних мов на тлі подібних ознак [3, с.220]. Однак

виникаючі за такого дослідження труднощі, що є очевидним, значною мірою обумовлені відсутністю семантичних словників окремих мов.

Дослідники (С. Бережан, А. Бондарко, В. Гак, Ю. Караулов, М. Кочерган, В. Манакін, В. Русанівський, А. Супрун та ін.) по-різному визначають кількість та зміст параметрів контрактивного (типологічного) опису мов. Найбільшу кількість (40) оптимальних, певною мірою ієрархізованих параметрів як суттєвіших орієнтирів для повного синхронного контрактивного аналізу лексики наводить Ю. Караулов. Запропоновані В.Манакіним [4, с.157-159] два критерії класифікації лексико-семантичних параметрів зіставлення дозволяють виокремити та розмежувати у відповідності до двох основних аспектів лексикології семасіологічні (у плані змісту) та ономасіологічні (у формально-структурному плані) параметри зіставлення. Дослідники зіставного методу вивчення споріднених мов не заперечують і прагматичний його аспект.

Сфера термінології засвідчує численні оригінальні витвори національної мовної творчості, що поглиблює лексичні відмінності близькоспоріднених мов у термінологічному просторі. В термінології вектори контрактивного порівняння української та російської мови утворюють відкриту множину як незамкнену систему ознак зіставлення, що спричиняється появою нових параметрів контрактивного дослідження внаслідок доповнення, роздрібнення, розгалуження раніше визначених і обумовлюється складністю та багатоплановістю терміна як предмета лінгвістичного аналізу.

Оскільки близькоспоріднені мови на системному рівні своєї організації виявляють значно більше розбіжностей не в семасіологічному, а в ономасіологічному плані, метою цього дослідження обрано саме ономасіологічні параметри термінологічних корелятивів однієї галузі знань в українській та російській мовах. Матеріал дослідження – перекладні термінологічні словники, в яких здійснено спробу комплексного розв'язання проблеми вмотивованого внормування української правничої термінології [2] і термінології процесових понять у сфері науки й техніки [1]. У центрі нашої уваги – ономасіологічні ознаки міжмовних термінів-корелятивів на позначення

одного й того самого спеціального поняття у межах однієї термінології: 1) за структурною формою номінації; 2) за джерелом і способом номінації. У попередніх наукових статтях нами досліджено різномовні іменникові кореляти в аспекті контрастивної морфеміки, гібридні новотвори в складі термінологічної лексики, активні процеси у сфері сучасної термінологічної номінації в близькоспоріднених мовах [7; 8; 9].

Проаналізуємо за формою найменування українські й російські кореляти у складі контрастних за поняттєвими сферами (правнича, технічна) термінологічних систем. Форма лінійної організації терміна безпосередньо відбиває змістові границі термінового поняття. В українській і російській мовах одне й те ж поняття у межах однієї терміносистеми може передаватися одиницями, як структурно однорівневими (*слово = слово; словосполучення = словосполучення*), так і структурно різнорівневими (*слово = словосполучення, слово = описова конструкція*). Факт превалювання структурно однорівневих номінацій одних і тих самих понять у правничій (наприклад, монолексемні українські й російські терміни-відповідники: *банкрутство – банкротство, позивач – истец, кривосвідчення – лжесвидетельство*; полілексемні (складені) терміни-відповідники: *викривальний документ – изобличительный документ, виняткова підсудність – исключительная подсудность, запобіжне ув'язнення – предварительное заключение*) та технічній (наприклад, монолексемні українські й російські терміни-відповідники: *тертя – трение, рушій – привод, теплогенератор – теплоисточник*; полілексемні (складені) терміни-відповідники: *високоміцний чавун – высокопрочный чугун, діаграма втоми – диаграмма усталости, холодне штампування – холодная штамповка*) термінологіях близькоспоріднених східнослов'янських мов є очевидним, оскільки, обумовлені екстра- та інтралінгвальними факторами, типологічні риси на тлі генетичної спорідненості об'єктивно домінують і в семасіологічному, і в ономасіологічному плані. Однак саме останній виявляє значно більше розбіжностей у цих мовах, у тому числі у сфері термінології. Так, зокрема, в групі репрезентантів структурно різнорівневої номінації

(монологемна = полілексемна) одних і тих самих спеціальних понять у двох окремо проаналізованих українській та російській термінологіях сфер їх фіксації виявлено такі, що об'єктивно й по-різному спричинено:

1) монологемний номінант у російській термінології і полілексемний відповідник в українській (наприклад, у правознавстві: *вправе* = *мати право* (уникнення в українській мові транслітерації російського терміна); *недвижимость* = *нерухоме майно* (уникнення двозначності терміна *нерухомість*, який, окрім термінологічного, має ще омонім з іншим лексичним значенням), *представительствовать* = *бути представником* (тут і далі виявлення дериваційної самотності мови), *самоуправствовать* = *чинити самоуправно*, *фальшивомонетничество* = *фальшування грошей*; у технічній термінології: *коррозиестойчивость* = *корозійна тривкість*, *спрессовываемость* = *здатність пресуватися, пресовуваність, пресовність*);

2) монологемний номінант у російській термінології й описова конструкція-відповідник в українській (наприклад, у правознавстві: *обвиняющий* (субстантивований дієприкметник) = *який (що) обвинувачує*; у технічній термінології: *вращавший* = *що обертає*);

3) полілексемний номінант у російській термінології і монологемний відповідник в українській, який є природним та вживається традиційно (наприклад, у правничій термінології: *судебное решение* = *присуд*; у технічній термінології: *подбивка дранью* = *дранкування*);

4) полілексемний номінант у російській термінології й описова конструкція-відповідник в українській (наприклад, у правничій термінології: *отягчающие обстоятельства* = *обставини, які (що) обтяжують вину*; *охраняемый законом* = *який (що) охороняється законом*).

Отже, приклади наявної у термінологіях структурно різнорівневої номінації одних і тих самих понять, підтверджуючи дію в близькоспоріднених контактуючих мовах специфічних процесів поступового переходу від тотожності до розбіжності, засвідчують різні лексичні та дериваційні можливості споріднених мов, різну засвоєність словотвірних моделей,

самобутність і неповторність національного мислення у сфері спеціальних понять і, відповідно, термінотворення. Вивчення причин, які обумовлюють наявність лексичних лакун, тимчасове заповнення яких відбувається за рахунок описових конструкцій, навіть у генетично споріднених мовах, окреслює коло перспективних проблем у контрастивній лінгвістиці щодо семантичних і структурних відмінностей контактуючих мов. Розв'язання цих проблем дозволить не тільки прогнозувати лексико-семантичну інтерференцію, але й уникати та запобігати їй, що в свою чергу сприятиме піднесенню мовно-термінологічної культури фахівців.

Далі проаналізуємо у досліджуваних термінологіях української та російської мов кореляти за джерелом і способом номінації.

Цей вектор контрастивного дослідження термінологічних відповідників у галузевій термінології близькоспоріднених мов розгалужується в свою чергу на кілька взаємопов'язаних, але різних параметрів. Так, міжмовні відповідники групуються за спільністю/неспільністю центральної морфеми – кореня. Зокрема, спільнокореневі за походженням українські та російські терміни-відповідники можуть бути представлені як питомими корелятами (наприклад, у правничій термінології: укр. та рос. *вина, закон, право, суд*; укр. *безправ'я* – рос. *бесправие*, укр. *дізнавач* – рос. *дознатель*, укр. *поручник* – рос. *поручитель*, укр. *слідчий* – рос. *следователь*; у технічній термінології: укр. і рос. *вал, волокно, пружина, сила, хвостовик, щит, ядро*; укр. *підсилювач* – рос. *усилитель*, укр. *тертя* – рос. *трение*, укр. *тріщина* – рос. *трещина*), так і запозиченнями (наприклад, у правничій термінології: укр. і рос. *вето, де-факто, консул* (з лат.); *афера, вердикт, рапорт, шантаж* (з франц.); *брокер, детектив* (з англ.); *вексель, диктат* (з нім.); *валюта* (з італ. від лат.)); у технічній термінології: *атом, протон, хром* (з грец.); *вектор, генератор, трансформатор* (з лат.); *абразив, молекула, фреза* (з франц. від лат.); *бампер, блок, бульдозер, диспетчер, тумблер* (з англ.); *шлак, шлам, шлямбур, штрек* (з нім.)).

Таким чином, якщо спільнокореневі питомі міжмовні терміни-кореляти сягають часів спільнослов'янської лексики і складають ядро відповідних сучасних термінологій, то спільнокореневі запозичені терміни-кореляти засвідчують для української та російської мов як спільні джерела запозиченої лексики, так і взаємодію цих мов в історичному розвитку, що вкупі виявляє дві тенденції діалектичного процесу: до термінологічних запозичень й уміжнароднення та до нормативного збереження національної самобутності мови.

Мова ощадливо використовуючи інвентар морфемних структур, віддає перевагу небагатьом із них, котрі реалізуються у великій кількості слів і становлять ядро морфемної підсистеми мови. У зв'язку з цим є актуальними дослідження з порівняння морфем і словотвірних структур термінологічних корелятів у близькоспоріднених мовах. Науковий інтерес викликають різнокореневі українські та російські терміни-відповідники, які доцільно класифікувати за трьома групами з урахуванням джерела номінації спеціальних понять, а саме: 1) слов'янські за походженням терміни-відповідники; 2) слов'янський термін та іншомовний за походженням термін як кореляти; 3) запозичені з різних мов терміни-відповідники.

Аналіз слов'янських за походженням корелятів у контексті однорідності/неоднорідності генетичної природи морфем як мінімальних значеннєвих їх (термінів) частин дозволяє виокремити поміж них три підгрупи:

а) кореляти, всі морфеми яких питомі за походженням (наприклад, в юридичній термінології: укр. *борг* – рос. *долг*, укр. *виторг* – рос. *выручка*, укр. *крадіж* – рос. *хищение*, укр. *мито* – *пошлина*, укр. *позивач* – рос. *истец*, укр. *спадщина* – рос. *наследство*; у технічній термінології: укр. *вага* – рос. *вес*, укр. *випробувач* – рос. *испытатель*, укр. *випромінювач* – рос. *излучатель*, укр. *вмикач* – рос. *включатель*, укр. *займистість* – рос. *воспламеняемость*);

б) кореляти-гібриди, морфеми яких як питомі, так й іншомовного походження (наприклад, в юридичній термінології: укр. *заарештований* – рос. *арестованный*, укр. *банкрутство* – рос. *банкротство*; у технічній термінології:

укр. *аморфність* – рос. *аморфность*, укр. *блоковість* – рос. *блочность*, укр. *модулювання* – рос. *моделирование* (в усіх термінах корінь іншомовного походження ускладнений питомими афіксами));

в) кореляти, в яких морфеми одного – питомі, другого – питомі й іншомовного походження (наприклад, в юридичній термінології: укр. *відрядження* – рос. *откомандирование*, укр. *приватник* – рос. *частник*; у технічній термінології: укр. *назбирування* – рос. *аккумулирование*, укр. *рівноваження* – рос. *балансирование*).

Українські і російські кореляти другої групи, один із яких за походженням питомий, а інший – запозичений, ілюструють такі приклади в юридичній термінології: укр. *правник* – рос. *юрист* (від лат.), укр. *приватний* (з лат.) – рос. *частный*, рос. *жалоба* – укр. *скарга* (з польськ.) та в технічній термінології: укр. *відсоток* – рос. *процент* (від лат.), укр. *поглинач* (стосовно всього об'єму рідини або твердого тіла) – рос. *абсорбент* (від лат.), укр. *рівновага* – рос. *баланс* (з франц.).

Найменша за кількістю – третя група термінів-відповідників, які запозичено українською та російською мовами з різних джерел (наприклад, в юридичній термінології: укр. *філія* (з польськ.) – рос. *филиал* (з лат.); у технічній термінології: укр. *жузіль* (з польськ.) – рос. *шлак* (з нім.).

Отже, наведені в ономасіологічному аспекті розбіжності між термінологічними корелятами виникали в різні періоди історичного становлення й розвитку близькоспоріднених контактуючих мов і спричинені активними міжмовними контактами та специфікою їх дериваційних систем. І якщо питомі терміни-кореляти залишають сліди внутрішньої форми слів як ознаки національної специфіки в мотивації номінації, то українські терміни, що мають російські відповідники іншомовного походження, ще яскравіше ілюструють українську давню традицію до власної мовної творчості. Дослідження термінологічних проблем, у яких проявляються специфічні особливості контактуючих мов, є актуальним і перспективним як для галузевого, так і для загального й порівняльного термінознавства (на матеріалі

слов'янських мов індоєвропейської сім'ї) у філософських категоріях «загальне», «спільне», «одиничне».

1. *Войналович О., Моргунок В.* Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). – К., 1997. –256 с.
2. *Воробйова С.А., Зайцев Ю.С., Соломашенко Н.В.* Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології. Труднощі терміновживання. / Заг. редакція Ю. Зайцева. – К.,1994. – 556 с.
3. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство. – К.,1999. – 288 с.
4. *Манакин В.Н.* Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки. – К., 1994. – 264 с.
5. Нові слова та значення: словник/ Ін-т укр. мови НАН України; уклали: *Л.В.Туровська, Л.М.Василькова.* –К., 2008. –271 с.
6. *Огієнко І.* Інститут Української Національної Мови в Києві//Рідна мова.–1933.–Ч.2. – С.51.
7. *Онуфрієнко Г.С.* Науковий стиль української мови: Навчальний посібник. – 2-е вид. доп. і перероб. – К., 2009.–392 с.
8. *Онуфрієнко Г.С.* Різномовні іменникові термінологічні кореляти: аспект контрактивної морфеміки// Ономастика і апелятиви: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1999. – Випуск 8. –С.72-83.
9. *Онуфрієнко Г.С.* Різномовні кореляти у сфері фіксації фахової термінології// Мова і культура: Науковий щорічний журнал. – К., 2001.–Випуск 3.–Том II. –С.142-147.
10. *Симоненко Л.О.* Еволюційні процеси в сучасній українській термінології// Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. Тези доп. VIII Всеукр. Наук. – практ. конф. – К., 2012.–С.57-59.

Onufrienko Galina

РІЗНОМОВНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ КОРЕЛЯТИ В ОНОМАСІОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті досліджено в ономасіологічному плані кореляти в правничій і технічній термінологіях близькоспоріднених мов, зокрема проаналізовано в українській і російській мовах терміни-відповідники за структурною формою, джерелом та способом номінації.

К л ю ч о в і с л о в а: термін, ономасіологічний аспект, терміни-кореляти, термінологічна номінація.